

O'SPIRINLARNING KIBERJINOYATCHILIK XATTI-HARAKATIDAGI KOGNITIV-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR

A.M.Husanov¹

Mas'ul muallif: Husanov Abbos Mahmudovich, Psi.f.f.d. (PhD), dotsent Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi.

e-mail: husanov.abbos@mail.ru

Accepted: 22 Sentabr 2026

Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Husanov, A. M. O'SPIRINLARNING KIBERJINOYATCHILIK XATTI-HARAKATIDAGI KOGNITIV-PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR / A. M. Husanov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 33–36.

1. Psi.f.f.d. (PhD), dotsent Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada o'spirinlarning kiberjinoiyatchilik xatti-harakatidagi kognitiv-psixologik determinantlar yoritib berilgan. Shuningdek, kiberxavfsizlik bo'yicha xalqaro global reyting sohasidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. O'spirinlarda kiberjinoiyatchilikni keltirib chiqaruvchi ijtimoiy-psixologik omillarning tadqiqotlarda tahlili o'rganilgan. Kiberjinoiyatchilik faoliyatini amalga oshirish uchun turli xil manipulyatsiya usullar haqida ma'lumotlar berilgan. Kiberjinoiyatga psixologik yondashuv va rivojlanish evolyutsiyasi o'rganilgan. O'spirinlarni raqamli himoya qilish choralari haqida tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'spirin, kiberjinoiyatchilik, kognitiv xususiyatlar, intellektual mulk, ta'sir etish, manipulyativ axborotlar, antiijtimoiy faoliyat, kiberxavfsizlik, internetga tobelik, fishing hujumlari, psixologik usullar, ijtimoiy muhandislik, kiberjinoiyat nazariyalari.

КОГНИТИВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ КИБЕРПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В статье освещены когнитивно-психологические детерминанты киберпреступного поведения подростков. Также приведены данные в области международного глобального рейтинга по кибербезопасности. Изучен анализ социально-психологических факторов, обуславливающих киберпреступность среди подростков, представленный в исследованиях. Даны сведения о различных методах манипуляции, используемых при осуществлении киберпреступной деятельности. Изучены психологический подход к киберпреступности и эволюция её развития. Приведены рекомендации по мерам цифровой защиты подростков.

Ключевые слова: подросток, киберпреступность, когнитивные особенности, интеллектуальная собственность, воздействие, манипулятивная информация, антиобщественная деятельность, кибербезопасность, интернет-зависимость, фишинг-атаки, психологические методы, социальная инженерия, теории киберпреступности.

COGNITIVE-PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF CYBERCRIMINAL BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS

Abstract. The article examines the cognitive-psychological determinants underlying adolescents' cybercriminal behavior. It also presents data on the international global cybersecurity ranking. The analysis of socio-psychological factors that give rise to cybercrime among adolescents, as presented in existing research, has been reviewed. Information is provided on various manipulation techniques used to carry out cybercriminal activity. The psychological approach to cybercrime and the evolution of its development have been examined. Recommendations on measures for the digital protection of adolescents are presented.

Keywords: adolescent, cybercrime, cognitive characteristics, intellectual property, influence, manipulative information, antisocial activity, cybersecurity, internet addiction, phishing attacks, psychological methods, social engineering, theories of cybercrime.

Kirish. Bugungi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodning axborot madaniyatini shakllantirish kechiktirib bo'lmaydigan masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyatni axborotlashtirish jarayonining o'zi, ko'pincha, sof texnologik jarayon sifatida baholanishiga qaramay, mazmun-mohiyatiga ko'ra chuqur ijtimoiy jarayon ham hisoblanadi. Chunki axborotlashtirish jamiyatning bir shakldan boshqa, ijtimoiy taraqqiyotning yanada yuqoriroq darajasiga ega bo'lgan shakliga o'tishni anglatadi hamda jamiyatning istiqboldagi xususiyatlarini belgilab beradi.

Kibertahdidlar, shuningdek, axborot texnologiyalari obyekti, kompyuterlar tarmog'i, intellektual mulk yoki boshqa har qanday maxfiy ma'lumotlarga ruxsatiz kirish, ularga zarar yetkazish, buzish yoki o'g'irlashga qaratilgan muvaffaqiyatli kiberhujum ehtimolini ham nazarda tutadi. Kibertahdidlar kompaniya yoki tashkilot ichidan, ishonchli foydalanuvchilardan yoki noma'lum shaxslar tomonidan uzoq joylardan kelib chiqishi mumkin.

Yoshlar va o'spirinlar yangi texnologiyalarni o'zlashtirishda etakchilik qilmoqdalar, chunki ijtimoiy tarmoqlar va tezkor xabar almashish xizmatlari bizning madaniyatimizda odatiy virtual platformalarga aylandi. Ushbu yangi avlod "raqamli mahalliy aholi" deb nomlangan, chunki ular raqamli davrda tug'ilgan va o'sgan [1. 38]. Ular hayotlarining ko'p qismini raqamli aloqa texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishdi.

Adabiyotlar tahlili. O'spirinlik - bu jinsiy va axloqiy etuklikka bo'lgan ehtiyoj, shuningdek, shaxsiyatni shakllantirish bilan tavsiflangan bosqich. O'z-o'zini anglashning murakkabligi muayyan mavzularga (masalan, jinsiy aloqa) qiziqishning kuchayishiga va o'spirinlarning shaxslararo munosabatlarini kengaytirishga (masalan, tengdoshlari yoki kattalar bilan yangi do'stlik aloqalarini o'rnatish) va ko'plab ijtimoiy va munosabatlar kontekstlarini o'rganishga bo'lgan ehtiyojiga olib keladi. Natijada, ularning ijtimoiy faolligi va turli shaxslararo munosabatlarga duchor bo'lishi ko'proq (2. 651). Ijtimoiylashtirish va rivojlanish uchun ushbu imkoniyatlarni kengaytirish uchun o'spirinlar kibermakonga (haqiqiy dunyoga qo'shimcha sifatida), xususan, ijtimoiy tarmoqlarga qo'shilishadi.

Kiberxavfsizlik bo'yicha xalqaro global reyting ABI Research va XEI ning qo'shma loyihasi bo'lib, indeks davlatlarning kiberxavfsizlik sohasidagi ishtiroki darajasini baholash imkonini beradi. Bunda majburiyatlar darajasi besh sohada baholanadi: huquqiy choralar, texnik choralar, tashkiliy choralar, salohiyatning rivoji va xalqaro hamkorlik. Kiberxavfsizlik bo'yicha global reytinglarda 2020 yil sarhisobiga ko'ra O'zbekiston Milliy kiberxavfsizlik indeksi (National Cyber Security Index) da 90 o'rinda, Global kiberxavfsizlik indeksi (Global Cybersecurity Index) da 52 o'rinda, AKT rivojlanganlik indeksi (ICT Development Index) da 95 o'rinda. Bu tahlillar kiberxavfsizlik masalasining dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi, boisi dasturiy zaifliklar buzg'unchiga axborot tizimi yoki veb-sayt, shuningdek, fayl va ma'lumotlarga masofadan kirish, fuqarolarining shaxsiy ma'lumotlari chiqib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu jihatdan o'smirlarda kiberxavfsizlik choralari bu kabi holatlarning oldini olishga xizmat qiladi [3. 66].

Ekspertlarning xulosasiga ko'ra, bu rivojlanayotgan davlatlarning taraqqiyotiga ko'maklashish, umuminsoniy demokratik tamoyillarni qaror toptirish niqobi ostida fuqarolar ongiga ta'sir o'tkazish, ularni turli yo'llar bilan o'z maqsadlari sari bo'ysundirish orqali amalga oshirilmoqda. Afsuski, bu jarayonda kiberhujumlarni uyushtirish, bu yo'lda internet global tarmog'ining mislsiz imkoniyatlaridan «samarali» foydalanishga urinishlar tobora avj olmoqda [4. 117].

Kiberjinoyat tahdidlarining kuchayishiga qaramay, kiberjinoyatni tushunish va tushuntirish hali ham rivojlanishning dastlabki bosqichida. Kiberjinoyat zamonaviy jamiyatda keng tarqalgan va aksariyat hollarda ijtimoiy integratsiyalashgan shaxslar tomonidan sodir etiladi. O'spirinlarni raqamli himoya qilish uchun biz ota-onalarning muvozanatli vositachiligi bilan to'ldiriladigan raqamli himoya choralari haqida xabardorlikka ko'proq sarmoya kiritishimiz kerak. Cheklash tushunchasidan farqli o'laroq, o'spirinlar tomonidan IT dan ijodiy foydalanish, faollik, ongli va ongsiz tanqidga ehtiyoj bor. Shu tariqa, telekommunikatsiya tashabbuslari kabi akademik hamjamiyat tashabbuslarining ahamiyati kuchaytiriladi va ommaviy axborot vositalari, ularning barchasi onlayn xavfsizlik va o'spirinlarning yaxshi amaliyotlarini targ'ib qilish bo'yicha muhim yutuqlarni ularning faoliyatlarini cheklamasdan ishlab chiqish zarur.

Tahlil va natijalar. Internet yanada an'anaviy jinoyatlar yangi shakllarga ega bo'lishi va mutlaqo nomoddiy muhitda gullab-yashnashi mumkin bo'lgan makonga aylandi. IT ning tarqalishi bilan kiberjinoyatlarning tez-tezligi bo'yicha ham, uni sodir etish harakatlari va usullarining murakkabligida ham ko'payish tendentsiyasi mavjud. Biroq, onlayn dunyoning bu tomonini yo'q qilish mumkin emas. Shunday qilib, yechim kibernetik qurbonlikning potentsial shakllarini va ularning ta'sirini (jismoniy, ruhiy va ijtimoiy salomatlik yo'qotilishi) tushunish, nazorat qilish va minimallashtirish uchun kiber tajovuzning yangi shakllarini o'rganish zarur.

Yoshlarda axborot texnologiyalari orqali qo'rquv, ta'qib qilish, bosqinchilik, qo'rquv va zo'rvonlik haqida xabarlar ko'paymoqda. Xakerlik, spam yuborish, identifikatorni o'g'irlash, bolalar pornografiyasi, kiber zo'rvonlik va kiber ta'qib qilish kiberjinoyatlarning bir nechta misolidir. So'nggi 15 yil ichida Internet va boshqa ITlar dunyoni, aloqa va ijtimoiy o'zaro ta'sir nuqtai nazaridan tubdan o'zgartirdi. Ilm-fan, ta'lim, sog'liqni saqlash, davlat boshqaruvi, savdo va global tarmoqni rivojlantirish kabi sohalarida Internet misli ko'rilmagan turli xil imtiyozlarni taqdim etadi. Shu sababli, axborot texnologiyalari dunyo aholisi soniga chuqur ildiz otgan aloqa vositasi bo'lib qolmoqda.

Kiberjinoyatchilik - bu telekommunikatsiya tarmoqlaridan jinoiy maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq tadbirlar majmuini birlashtirgan tushuncha bo'lib quyidagicha turlari farqlanadi: [5. 541]

- antiijtimoiy faoliyatni, masalan, kompyuterlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadiganlar (masalan, spam, zararli dasturlarni yuborish)

- muayyan maqsadga qaratilgan huquqbuzarliklar (masalan, kiber ta'qib, kiber bezorilik) o'z ichiga olishi mumkin.

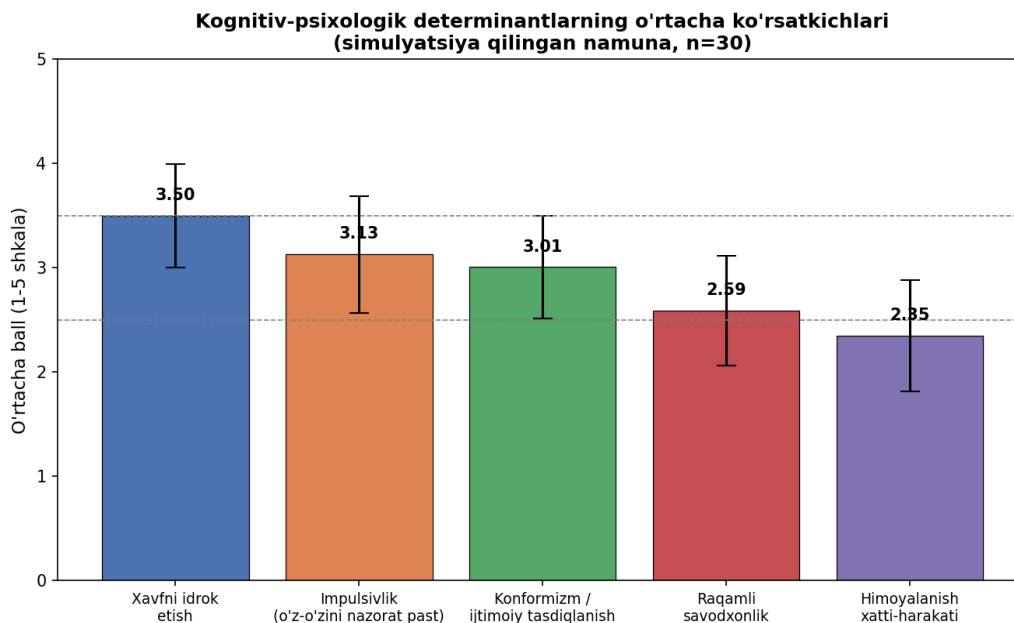
Kiberjinoyatchilik faoliyatini amalga oshirish uchun turli xil manipulyatsiya usullari (masalan, pora, tahdid) va turli usullar mavjud bo'lib, ular orqali Internet foydalanuvchilari o'zlarini xavfli xatti-harakatlarga jalb qilishlari mumkin (masalan, begonalar bilan aloqa qilish, shaxsiy ma'lumotlarni almashish). Kiberjinoyatchilar tomonidan qo'llaniladigan psixologik usullarni tushunish ularning ishlash usullarini yoritib beradi va samarali oldini olish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Internet virtual laboratoriya va o'spirinlarning shaxsiyatini shakllantirish jarayonida bir qator rivojlanish va o'zgarishlar bosqichiga o'xshaydi. Ushbu ortib borayotgan a'zolar soni va raqamli takomillashtirishning sabablaridan biri o'spirinlarning haqiqiy dunyoda juda ko'p cheklovlarni (masalan, jismoniy qarama-qarshilik, geografik va vaqtinchalik cheklash zarurati) yoki oflayn dunyoda hukm surayotgan ijtimoiy va madaniy naqshlar tomonidan rad etilganligini his qilishlari bo'lishi mumkin. O'spirinlar o'z tengdoshlari bilan doimiy aloqada bo'lishlari kerak, shuningdek, IT-ga ko'proq rioya qilish va kibermakonga bo'lgan ijobiy munosabatni o'rnatishga olib kelishi mumkin. Biroq, internetdan foydalanish odatlari bo'yicha so'nggi hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, o'spirinlar turli ommaviy virtual muhitlarda tobora ko'proq

ma'lumot almashishmoqda.

1-rasm

Kognitiv-psixologik determinantlarning o'rtacha ko'rsatkichlari (xatolik chizig'i — standart chetlanish)

Respondentlarda xavfni idrok etish shkalasi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich qayd etilgan, bu esa o'spirinlarning katta qismi internetdagi xavf-xatarlarni umuman anglashini ko'rsatadi. Shu bilan birga, himoyalani sh xatti-harakati shkalasi bo'yicha eng past ko'rsatkich qayd etilgan bo'lib, respondentlarning 56,7 foizi ushbu shkala bo'yicha "past" darajaga to'g'ri kelgan.

Alohida ta'kidlash lozimki, raqamli savodxonlik shkalasi bo'yicha respondentlarning 40 foizi past ko'rsatkichga ega bo'lib chiqdi — bu texnik bilim yetishmasligi himoyalani sh xatti-harakatining pastligiga bevosita ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Demak, olingan natijalar o'spirinlar orasida kiberxavfsizlik bo'yicha profilaktika ishlarini nafaqat nazariy bilim berish, balki amaliy ko'nikma va o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan holda tashkil etish zarurligini asoslaydi.

Kiberjinoyatchilar tomonidan qo'llaniladigan psixologik usullar: [6. 2024]

1. Ijtimoiy muhandislik - bu kiberjinoyatchilar inson xatti-harakatlarini manipulyatsiya qilish va shaxslarni jinoyatchiga foyda keltiradigan muayyan harakatlar qilishda aldash uchun foydalanadigan psixologik texnikadir. Inson xulq-atvorini manipulyatsiya qilish - kiberjinoyatchilar ishonch, qiziquvchanlik va boshqalarga yordam berishga tayyorlik kabi insoniy zaifliklardan foydalanadilar. Ijtimoiy muhandislik usullaridan foydalangan holda, ular nozik ma'lumotlarni taqdim etish yoki ruxsatsiz kirish huquqini berish uchun shaxslarni manipulyatsiya qiladi.

2. Fishing hujumlari va aldamchi usullar - fishing hujumlari jismoniy shaxslarni shaxsiy ma'lumotlarni almashish uchun aldash uchun qonuniy ko'rinadigan elektron pochta xabarlar yoki veb-saytlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Kiberjinoyatchilar ishonchli va ishonarli xabarlar tayyorlab, odamlarning ishonchliligi va o'rnatilgan muassasalarga ishonchini o'lja qilishadi.

3. Kognitiv jihatlaridan foydalanish - kiberjinoyatchilar odamlarni impulsiv qarorlar qabul qilishda manipulyatsiya qilish uchun o'tkazib yuborish yoki shoshilinch qo'rquv kabi kognitiv noto'g'ri fikrlardan foydalanadilar. Shoshilinchlik yoki taqchillik tuyg'usini yaratish orqali ular oqilona fikrlashni chetlab o'tadilar va bu noto'g'ri fikrlardan o'z manfaati uchun foydalanadilar.

Kiberjinoyatga ilmiy qiziqish ortib borayotganiga qaramay, bu psixologik yondashuvda etarli darajada aks ettirilmagan, bu xususiyatlarni erta aniqlash imkonini beruvchi asosiy omillarni tushunishda muhim rol o'ynashi mumkin va bu xatti-harakatlarning rivojlanishi va evolyutsiyasini bashorat qilish imkonini beradi.

Kiberjinoyat an'anaviy jinoyatlardan tubdan farq qiladi, chunki u vaqtsizlik, anonimlik imkoniyati va cheklangan makonning yo'qligidan foydalanadi. Kiberjinoyat haqida tushuntirishlarni ishlab chiqayotgan bir qancha nazariyalar mavjud, jumladan: [7. 407]

- muntazam faoliyat nazariyasi;
- jinoyatning umumiy nazariyasi;
- ijtimoiy o'rganish nazariyasi.

So'nggi yillarda jamiyatda jinoyatchilikni qanday hal qilish va kontseptsiyalashda chuqur o'zgarishlar yuz berdi. An'anaviy jinoyatchilikka o'xshab, kiberjinoyatchilik ham bir qator xavf-xatarlar, ishonchsizlik va ijtimoiy nazorat muammolarini keltirib chiqardi, ijtimoiy tartib va hukumat siyosatining haqiqiy sinoviga aylandi, shuningdek fuqarolik jamiyati, demokratiya va inson huquqlari uchun qiyinchilik tug'dirdi. Shu ma'noda, kiberjinoyatchilik sohasiga tegishli ijtimoiy va psixologik elementlarni tushunish uchun foydalidir.

Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, virtual muhit tomonidan ruxsat etilgan yangi faoliyat bilan shug'ullanish va yangi erkinlik tajribalarini o'rganish zarurati ortib borayotganligi sababli kiberjinoyatchilik onlayn o'spirinlarning odatiy tajribasi bo'lishi mumkin. Onlayn faoliyat turi, tengdoshlar va o'spirinlarning zaifligining shaxsiy xususiyatlari kiberjinoyatchilikka duch keladigan omillardandir.

Xulosa. O'spirinlar o'rtasidagi kiberjinoyatlarning oldini olish borasida video almashish saytlari, onlayn o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlar asosida interfeysni qayta ishlab chiqish tavsiya etiladi. Texnologiya evolyutsiyasi, iqtisodiyot, siyosat va madaniyat internetning tarqalishi va foydalanish jarayonlarini shakllantirganligi sababli, ushbu raqamli himoya mexanizmlari ham doimiy ravishda ishlab chiqilishi va baholanishi kerak. Amaldagi profilaktika strategiyalarini qurish, amalga oshirish va samaradorligini baholashda multidisipliner nuqtai nazar ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'spirinlarga qarshi kiberjinoyatlar iste'molchilarning ehtiyojlari va istaklarini qondiradi.

Bugungi kunda kiberjinoyatlar xavfi ortib bormoqda. Raqamli texnologiyalarga bo'lgan ishonchning ortishi bilan kiberjinoyatlar tahdidi o'sishda davom etmoqda. Kiberjinoyatchilar jismoniy shaxslar, korxonalar va hatto hukumatlarni nishonga olib, katta moliyaviy yo'qotishlar, obro'ga zarar etkazish va hissiy tanglikni keltirib chiqaradi. Ushbu jinoyatchilarni ushbu kuchayib borayotgan muammoga qarshi samarali kurashishga undaydigan motivlarni tushunish juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Ball C., Francis J., Huang K.-T., Kadylak T., Cotten S.R., Rikard R.V. The Physical-Digital Divide: Exploring the Social Gap between Digital Natives and Physical Natives. J. Appl. Gerontol. 2019;38:1167-1184. doi: 10.1177/0733464817732518. [DOI] [PubMed] [Google Scholar][Ref list]
- [2] Subrahmanyam, K., Greenfield, P. M., & Tynes, B. (2004). Constructing sexuality and identity in an internet teen chat room. Journal of Applied Developmental Psychology, 25(6), 651-666. doi:10.1016/j.appdev.2004.09.007
- [3] Кузнецова, О. В., Скрыльникова, Н. И. (2017). Компаративный анализ направлений исследований в области киберпсихологии в России и за рубежом. Современная зарубежная психология, 6(4), С. 66-76.
- [4] Рубцова, О. В. (2019). Цифровые технологии как новое средство опосредования (Часть первая). Культурно-историческая психология, 15(3), С. 117-124.
- [5] Kraemer-Mbula, E., Tang, P., & Rush, H. (2013). The cybercrime ecosystem: Online innovation in the shadows. Technological Forecasting and Social Change, 80(3), 541-555. doi:10.1016/j.techfore.2012.07.002
- [6] <https://thehackersmeetup.medium.com/understanding-the-psychology-behind-cyber-crimes-235ab3360078>
- [7] Yar, M. (2005). The novelty of "cyber-crime": An assessment in light of routine activity theory. European Journal of Criminology, 2(4), 407-427. doi:10.1177/147737080556056